

ÚJFALVI IMRE ÉS AZ 1602. ÉVI ÉNEKESKÖNYV

Újfalvi Imre, teljes nevén Szilvás-Újfalvi Anderko Imre, debreceni tanár, majd prédikátor, kevésbé ismert irodalomtörténetünkben. Csak halottas énekeskönyve, a XVI. század-énekgyűjteményekről adott tájékoztatásai és a református püspöki rendszer elleni támadása keltettek eddig érdeklődést.¹ Műveivel azonban alig foglalkoztak, legjelentősebb alkotása pedig, több mint háromszáz éve, másnak a neve alatt ismeretes. Tanulmányomnak az a célja, hogy ezt a munkáját — énekeskönyvét — visszapereljem számára, valamint hogy rámutassak e könyv és szerzője különleges irodalomtörténeti fontosságára.

I.

Szilády Áron és Erdélyi Pál a XVI. és XVII. századi debreceni énekeskönyvek két típusát különböztették meg.² Az egyik típusból ránk maradt az 1569-es, az 1579-es és az 1590-es kiadás, valamint több más kiadás töredéke, a másodikból pedig az 1602., az 1616. és az 1620. évi editio. Ez utóbbiból a XVII. században még számos további kiadás is megjelent, de ezeket már más nyomdák gondozták. A két típus megkülönböztetése nem volt alaptalan, mert közöttük bizonyos tartalmi és szerkezeti eltérés észlelhető. A XVII. századi énekeskönyvekből például hiányoznak a halotti énekek, melyeket 1598-ban Újfalvi Imre külön könyvben adott ki. A halottas énekeskönyv ettől kezdve újra meg újra megjelent a debreceni énekeskönyvvel egyidőben, azzal egybekötve, de külön címlappal. A legrégebbi ránkmaradt debreceni kiadást, az 1569. évit, Szegedi Gergely gondozta, s ezért a korábbi, XVI. századi típust általában Szegedi-féle énekeskönyvnek nevezik. A debreceni énekeskönyv átrendezését, újraserkesztését pedig Gönczi György debreceni református prédikátornak és püspöknek tulajdonították, mivel a XVII. századi kiadások élén — a Debrecenben és másutt kiadottakban egyaránt — Gönczi előszava olvasható. Ez alól csak az 1602. évi kiadás kivétel, melyet Újfalvi Imre látott el bevezetéssel.

Bod Péter *Magyar Athenás*-a szerint Gönczi énekeskönyve 1592-ben jelent meg első ízben; ennek az editionak egy példányát vélte felfedezni Szabó Károly a kolozsvári református kollégium egy debreceni betűkkel nyomott csonka énekeskönyvében.³ Az 1592. évi Gönczi-féle énekeskönyv az irodalomtörténeti és egyháztörténeti kutatásokban érthetően fontos helyet töltött be: Göncziben ugyanis a protestáns templomi énekanyag valóságos kanonizátorát látták s 1592. évi énekeskönyvét az egyik leg többször kiadott s legnépszerűbb régi

¹ Életrajzát lásd: ZOVÁNYI JENŐ cikkei a „Theologiai Lexikon” részére a magyarországi protestantizmus történetéből. Bp. 1940. 460. — Irodalmi működéséről: HORVÁTH JÁNOS: A reformáció jegyében. Bp. 1953. 309—10.

² Szegedi Gergely Énekes Könyve 1569-ből. SZILÁDY ÁRON tanulmányával Sz. Gergelyről s énekes könyvéről. Bp. 1893. — ERDÉLYI PÁL: Énekes könyveink a XVI. és XVII. században. (Kny. a MKszé-ből.) Bp. 1899.

³ RMK I, 252. Mikrofilm másolata a MTA könyvtárban.

az embernek sinei mai beletrül elindultanal-és meg falattanal va
 la. Fiam to reminisgeben lig/ meg borzattarnak teneked az te büncid
 És meg mihi az irasudonak förröille ezt mongat vala ü magole-
 ban. Ez ember isten ellen valo bidalmas beszidet fol. És miforon
 latta volna Jesus az ü gondolattokat monda. Mire gondoltol tu go-
 nost az tu büntelben? mert ez két dolog förröl melliket fönröbb mon

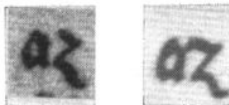
4. kép. Szövegrész az Újtestamentom 13b lapjáról

alattomba masia mine/ hog miuel nipnet lotafaga volna ott az he-
 len. Annak otanna meg lele ütet az Jesus az templumban/ és mon-
 da sinei. Ime meg gögultal/ ennek otanna ne vittezzél/ hog vas-
 lami gonosabb dolog teneked ne törtinnik. El mine az ember/ és
 meg monda az Sidonak/ hog az Jesus volna az ki ütet meg gögü-
 totta volna. És annafokaitt üldöz ik vala az Jehusi az Sidon/ és

5. kép. Szövegrész az Újtestamentom 132b lapjáról

6. kép

7. kép

magyar könyvnek tekintették.⁴ Erdélyi Pál szerint Gönczi első „ismert” (1592. évi) kiadása „tetemesen megkurtítva és más címmel” jelent meg, „mint a Szegedi-féle énekesek”. Ennek magyarázatára Erdélyi egész kis elméletet konstruált: „Gönczi énekeskönyve, úgy látszik, már megszorításképpen volt kiadva ama divat ellen, mely Bornemisza három rendű énekeit kedveltette tette, nehogy az egyházban mást is énekeljenek, mint a mi zsinati jóváhagyásban részesült s dogmai szempontból elfogadható volt.”⁵

Ezzel szemben a Gönczi-féle énekeskönyvre vonatkozó összes megállapítások teljes revízióra szorulnak.

A kolozsvári csonka énekeskönyvnek az 1592-es Gönczi-énekeskönyvvel való azonosítását már Szinnyei József s az ő nyomán Gulyás Pál és Schulek Tibor is tévesnek nyilvánította.⁶ Szinnyei ugyanis Jankovich Miklós valamelyik könyvjegyzékében az alábbi bibliográfiai leírást találta: „Keresztyéni Énekek, mellyek a Gradual mellett, s a nélkül is, hol azzal nem élhetnek a Magyar Nemzetben Reformáltatott Ekklesiákban szoktanak mondani. Debrecen 1592. 4-rét 333 levél registromon kívül... Elején fogyatkozáván, csak a XXXV. levelen kezdődik és CCCXXXIII. levéllel befejeztetik, melynek túlsó oldala az énekek betűszerinti lajstromát előadja.” Mivel Szabó Károly kolozsvári példánya jóval kisebb terjedelmű, — csak 164 levél, — a két könyv nem lehet azonos. Szinnyei és Gulyás azonban tévedett, amikor kritikátlanul hitt Jankovichnak. Hiszen a nagy könyvgyűjtő birtokában volt énekeskönyv címe nem lehetett eredeti, mert a könyv első 35 levele hiányzott. A címlapot vagy maga Jankovich, vagy még inkább az előző tulajdonos Sinai Miklós rekonstruálta, — tévesen. Jankovich szerint könyvének levelei római számmal voltak ellátva, amire a debreceni nyomda énekkiadványainál nincs példa: valamennyi debreceni énekeskönyvben arab levél- vagy lapszámokat találunk. Jankovich birtokában nem is lehetett más, mint Bornemisza énekeskönyvének egy elől csonka példánya. Igaz, hogy ez 334 levélből áll, de az utolsón a CCCXXXIII. szám helyett tévesen CCCXXXIII. olvasható, s ezután következik a registrum. Sinai feltehetően nem ismerte a Bornemisza-énekeskönyvet (a *Magyar Athenás* sem tud róla) s Bod nyomán helytelenül pótolta a címlapot a XVII. század-eleji debreceni énekeskönyvek szokásos címével.

Bár a Jankovich-féle adatra alapított ellenérv megdőlt, Szabó Károlynak mégis igaz. Az általa 1592-re datált csonka kolozsvári példány lapról lapra egyezik ugyan az 1616-os és 1620-as debreceni kiadásokkal, az 1602. évvel azonban nem. Pedig nehezen képzelhető el, hogy az állítólagos 1592. évi énekeskönyv a közvetlenül öt követő kiadástól eltérjen, viszont a későbbiekkel egyezzek. Megvan benne Skaricza Máté néhány zsolttára is, melyekről Újfalvi Imre az 1602-es kiadás előszavában határozottan állítja, hogy ő iktatta be a templomi énekek közé, tehát 1602 előtt nem voltak kinyomtatva. De nem kerülhetett egy 1592-es debreceni énekeskönyvbe Rimay „Az jóhitű ember szelid ez világon” kezdetű zoltár-átdolgozása sem, amely pedig a csonka kolozsvári példányban szintén ott található. Végül teljesen kizárja az 1592-re való datálás lehetőségét az a tény, hogy ebből az énekeskönyvből is hiányzanak a halotti énekek, holott ezek elhagyására csak 1598 után kerülhetett sor. A kolozsvári csonka énekeskönyvben ezért az ún. Gönczi-típusú énekeskönyv egy XVII. századi kiadását kell látnunk, amely minden bizonnyal 1632-ben jelent meg. Eredetileg hozzá volt ugyanis kötve a halotti énekeskönyv debreceni 1632. évi kiadása.

Gönczi állítólagos 1592. évi énekeskönyvből tehát egyetlen példányt sem ismerünk. Létezett-e egyáltalán ez a kiadás? Sándor István a XVI. századi magyar könyvek között fel-

⁴ CSOMASZ TÓTH KÁLMÁN: A református gyülekezeti éneklés. Bp. 1950. 147. — Horváth i. m. 308—9.

⁵ ERDÉLYI i. m. 31, 33.

⁶ SZINNYEI JÓZSEF: Magyar írók. III, 1357. — GULYÁS PÁL: A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században. Bp. 1929—31. 224. — SCHULEK TIBOR: Az első magyar bibliográfus. ItK. 1957: 374.

sorolja ugyan, de valószínűleg Bod Péter nyomán.⁷ Bod Péter adata azonban felette bizonytalan. A *Magyar Athenás*-ban ezt olvassuk a „Göntzi Fábrius György” címszó alatt: „Egybe szedte vólt az Énekeket és Dítséreteket-is, a’ mellyek egyszer ’s másszor adattak vólt-kí az Ekklesiá hasznára ; és kí-botsátotta illyen titulussal : *Keresztyéni Énekek, mellyek a’ Gradual mellett ’s a’ nélkül-is, a’ hol azzal nem élhetnek a’ Magyar Nemzetben Reformáltatott Ekklesiákban szoktanak mondatni. Rendbe szedettek Göntzi György Debretzeni Pap által, 1592-dik eszt. Ny. Debr. 4. R.*”⁸ Gyanússá teszi a látszólag hiteles közlést Bod Péter korábbi latin nyelvű adatgyűjteménye, melyben az énekeskönyv címét ugyanígy közli, de a megjelenés időpontjaként az 1616-os évet jelöli meg.⁹ Eredetileg tehát a máig fennmaradt 1616-os kiadást ismerte s címleírása ezen alapul. A Gönczi György szerkesztői munkájára vonatkozó megjegyzés azonban hiányzik az 1616-os kiadás címlapjáról, ezt már Bod tette hozzá, feltehetőleg azért, mert a kötet elején Gönczi előszavát olvasta.

Bod Péter bizonytalan adatával szemben nagyobb hitelt kell adnunk Újfalvi Imrének, aki az 1602. évi kiadás előszavában a korábbi énekeskönyvek nevezetes bibliográfiai felsorolását nyújtja. Itt a debreceni énekeskönyvekről következőképpen emlékezik meg: „Ez-is itt egynehanszor ki nyomtatott. Anno 1590. az bodog emleközetű Gönczi Györgynek Praefatiojával . . .” Ezután pár sorban tartalmilag ismerteti az annyszor kinyomtatott Gönczi-előszót. Kiegészítik ezt a közlést a bevezetés első mondatai: „Ez ideiglen csak ez it való Typographiában-is egy nehanszor nyomtatott ki ez Enekes könyv, . . . Talaltam olyanra-is az mely, de csak igen rövideden, ez előt negyven esztendővel nyomtatott.” Feltűnő, hogy míg Újfalvi egyéb énekeskönyveknél kiemeli a szerkesztő személyét, s Gálszécsi, Tinódi, Kálmáncsehi, Huszár, Bornemisza énekeskönyveiről ír, addig Szegedi vagy Gönczi énekeskönyvét nem említi, s Gönczi kizárólag előszóíróként szerepel. E téren Újfalvi korántsem áll egyedül. Szenczi Molnár Albert, a zsoltárok előszavában, Bornemisza, Huszár Gál és Beythe énekeskönyveivel egy sorban a „Debreceni anya sz. egyház” énekeskönyvét emlegeti, nem pedig Szegediét, vagy Göncziét.¹⁰ Mikor pedig 1635-ben Breuer Lőrinc lőcsei nyomdász bővíttve kiadja a debreceni „Gönczi-típusú” énekeskönyvet, s ehhez egy külön himnáriumot csatol, ennek címlapján feltűnteti, hogy a himnuszok most „a Debreczeni Psalterium mellé rövideden adattattak”.¹¹ A kortársak és a közvetlen utódok tehát mindig egyszerűen csak debreceni énekeskönyvről, vagy psalteriumról tudtak; Szegedi vagy Gönczi-féle énekeskönyvről egyszer sem beszéltek. Az ő szerepüket távolról sem tartották olyan jelentősnek mint Huszár Gálét, vagy Bornemiszáét. Szegedi és Gönczi, amint ezt ők maguk is szerényen megállapítják, csupán a hagyományos debreceni énekeskönyv egy-egy új kiadásának sajtó alá rendezői voltak. Az 1569-es énekeskönyv címlapján olvassuk, hogy „mostan vyobban egben szedegettetött, es meg öregbítettött, Sz Gergel általa meg emendáltattott”;¹² vagyis Sz. Gergely (még a nevét sem írja ki!) szerepe csak az emendálás volt. Gönczi György előszava pedig a sajtó alá rendezésről ennyit árul el: „Isteni dicsireteknek formáját és módgyát ez Kőnyvben be foglaltuk, es egynehany uy dicsiretekkel ez könyvet meg öregbítettük, az elebbieket peniglen az

⁷ Magyar könyvesház 11.

⁸ Magyar Athenás 100.

⁹ PETRI BOD Literata Panno Dacia sive Rediviva Eruditorum in Hungaria et Transylvania Virorum, qui Seculo XVI. vixerunt Memoria. p. 195. A minket érdeklő rész így hangzik: „Collegerat etiam Cantiones quibus in Cultu Dei utebantur spartim hactenus editas cum hoc titulo: Keresztyéni Énekek mellyek Gradual mellett ’s a’ nélküli a’ hol azzal nem élhetnek a’ Magyar Nemzetben reformáltatott Ekklesiákban Szoktanak mondatni. Rendbe szedette [!] Göntzi György Debretzeni Pap által. Másodszor nyomt. Debr. 1616. 4.” A marosvásárhelyi Teleki-könyvtárban őrzött kéziratból Farczády Elek volt szíves számomra a fenti részt kimásolni.

¹⁰ DÉZSI LAJOS: Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése és irományai. Bp. 1898. 45.

¹¹ RMK. I, 650.

¹² Id. hasonmás kiadás címlapja.

menyire lehet meg corrigáltak és emendáltak”.¹³ Ő sem szól tehát új énekeskönyvről, hanem csak egy korábbiak, a hagyományos debreceninek kissé bővített és javított kiadásáról.

Gönczi nevéhez tehát nem egy új típusú énekeskönyv létrehozása, hanem a debreceni énekeskönyv egyik kiadásának a gondozása fűződik, még pedig Újfalvi Imre szerint az 1590. évinek. A mindig pontosnak bizonyult első magyar bibliográfus itt aligha tévedhetett, hiszen a távoli vidékeken megjelent énekeskönyveket is kitűnően ismerte. Nehezen feltételezhető, hogy nem említene a hozzá időben legközelebb álló s éppen ezért munkájának is alapul szolgáló 1592. évi kiadást, ha ilyen lett volna. Ezért a magam részéről arra az álláspontra hajlok, hogy Bod adata téves, s 1592-ben Debrecenben énekeskönyv nem jelent meg. Újfalvi adata már Erdélyi Pált is erősen megzavarta. S mivel ő Gönczinek feltétlenül valamilyen alapos, dogmatikai szempontú rostálást és átrendezést tulajdonított, az 1590-ből fennmaradt „Szegedi-típusú” debreceni énekeskönyvről nem tudta elképzelni, hogy azt Gönczi előszóval láthatta el. Ezért inkább feltételezte, hogy 1590-ben Debrecenben két énekeskönyv jelent meg, egy Szegedi és egy Gönczi-féle, s ezzel énekeskönyveink bibliográfiáját egy újabb, soha sem létezett kiadással gyarapította.¹⁴

Van-e valami akadálya, hogy a 4-rétű 1590-es debreceni kiadást tartsuk annak, amely elé Gönczi előszót írt?¹⁵ Az unicum példány elől csonka, az első — számozatlan — ívből csak egyetlen levél maradt. Maga az énekgyűjtemény a második, A-val számozott, íven kezdődik; az első négy levélen volt tehát a címlap, valamint az előszó, vagy előszavak. Az első ív fennmaradt levelén Csáktornyai János nyomdásznak Váradai Kis Gáspárné, Nagy Dorkó asszonyhoz címzett ajánlása olvasható, Debrecenben, 1590-ben keltezve. Váradiné „ez Isteni diczere-teknek mostani vyionnan valo ki niomtattatasara elegedendő segetseget es keltsseget szolgaltatot”, s ezért szolgált rá a nyomdász két lapra terjedő köszönetnyilvánítására. Ha egy levél a nyomdász ajánlását tartalmazta, egy másikat pedig nyilván igénybe vett a címlap, akkor marad még két elvesztett levél, melyen csak valamilyen előszó lehetett. Gönczi közismert előszava — alapul véve Csáktornyai Jánosnak a Váradinéhoz írt ajánlásban alkalmazott szedéstükrét és betűtípusát — éppen két levélre, azaz négy lapra fért el. Könyvészetileg tehát semmi akadálya, hogy feltételezzük: az 1590. évi kiadás 2. és 3. levelén ott állott Gönczi előszava. Fentebb idéztem Gönczi előszavának egy mondatát s láttuk milyen szerepet tulajdonított ő magának az énekeskönyv kiadásánál. Az 1590. évi kiadás tartalmilag ennek teljesen megfelel. Gönczi bővítésről beszél, s valóban az énekeskönyv 187 énekéből 56 most került be első ízben a debreceni énekeskönyvbe, jórészt Bornemisza gyűjteményéből. Távolról sem igaz tehát, hogy Gönczi valamilyen rostálást hajtott végre, éppen Bornemisza énekeskönyvének népszerűségét ellensúlyozandó, — mint azt Erdélyi Pál gondolta.

A XVII. századból ismert új típust ezek szerint nem a fiktív 1592. évi kiadásra kell visszavezetnünk, hanem az 1602. évre s a XVI. századdal szembeni változtatásokat, e kiadás gondozójának, Szilvásújfalvi Imrének kell tulajdonítanunk. Míg Gönczi előszava egy szót sem szól a könyv beosztásának megváltoztatásáról, addig Újfalvi Imrének az 1602. évi editio elé írt bevezetője részletesen tárgyalja a kiadás során érvényesített új szempontjait; a könyv címlapján pedig ott áll a fontos megjegyzés: „illendőbb rendben, hogy nem mint ez előtt” bocsátott ki. A „Gönczi-féle énekeskönyv” megjelölést tehát tévesen alkalmazták a XVII. század legelterjedtebb protestáns énekeskönyvére.¹⁶ De Újfalviról sem volna helyes elkeresztelni az eddig Gönczi nevével jelzett énekeskönyveket, mert könyvét ő is csak a debreceni énekes-

¹³ Az 1616-os kiadás (RMK I, 463.) alapján. Az eredeti példány a marosvásárhelyi Bolyai-könyvtárban; mikrofilm másolata a MTA könyvtárában.

¹⁴ ERDÉLYI i. m. 33.

¹⁵ RMK I, 232. Az eredeti példány a volt kolozsvári ref. koll. könyvtárában; mikrofilm másolata a MTA könyvtárában.

¹⁶ Utólag értesültem róla, hogy tőlem függetlenül hasonló eredményre jutott zene-történeti kutatásai során Cs. TÓTH KÁLMÁN is.

könyv javított kiadásának tartja. Nem érzett alapvető különbséget a korábbi — első ízben talán Melius, majd Szegedi, Gönczi és mások által sajtó alá rendezett — kiadások és az ő 1602-es editioja között. Mindegyikben elől állnak a „Psalmusokból való isteni dicséreték”, ami megkülönbözteti a debreceni énekeskönyvek családját Huszár Gál és Bornemisza gyűjteményeitől, valamint a váradi és a bártfai énekeskönyvektől.

Könnyen feltehetjük az utolsó választ váró kérdésre is. Ha a debreceni énekeskönyv új elrendezése Újfalvi műve, aki eljárását egy terjedelmes előszóban meg is okolta, miért szerepel 1616 óta mégis mindig a korábbi Gönczi-féle előszó az énekeskönyvek élén? Azért, mert 1616-ban Debrecenben igen rossz csengésű volt Újfalvi Imre neve, hiszen nemrég zajlott le egyházi pere, melynek fogság és száműzetés lett a vége. Célszerűbbnek látszott a húsz éve halott, jámbor Gönczi püspök előszavát nyomtatni az új kiadás elé, mint a veszedelmes újtótét. Egyházi szempontból egyébként is hasznosabb volt Gönczinek az egyházi éneklés fontosságáról és hasznáról kegyesen elmélkedő bevezetője, mint Újfalvi Imre nagyértékű irodalomtörténeti, művelődéstörténeti és könyvészeti fejtegetései, s adatai.

II.

Újfalvi Imre nevezetes könyvéből egyetlen példány maradt fenn a gyulafehérvári Batthyány-könyvtárban.¹⁷ Címlapja szakadozott, de hiányai az 1616-os kiadás alapján könnyen pótolhatók: „Keresztyeni Enekek. Mellyek az Gradual mellett s-annélkül is az hol azzal nem elhetnek, az Magyar nemzetben reformaltatott Ecclesiakban szoktanak mondattatni. Mostan uyonnan, de mertekletessen, es helyessen, többittettek, es illendöb rendben, hogy nem mint ez előtt ki bocsattattak. Ezek melle adattattanak szep rendel az Halot Enekek. Debrecenben, Nyomtatta Lipsiai Pal, 1602. Eztendöben.” Az énekeskönyv elé írt — 1602. március 12-én kelt — fontos előszót irodalomtörténetírásunk régóta számon tartja, de alig hasznosította. Mindössze az előszó bibliográfiai függeléke ébresztett jogos figyelmet, — legutóbb meg is jelent e rész szövege,¹⁸ — a bevezetésnek az énekeskönyv szerkesztésére, valamint elvi kérdésekre vonatkozó részei azonban ismeretlenek maradtak.¹⁹ Pedig Újfalvi bevezetése a régi magyar költészet történetének egyik legfontosabb dokumentuma.

A bevezetés elején azt olvassuk, hogy „ilyen rendel, büséggel es tisztan nem” adták még ki a debreceni énekeskönyvet. Újfalvi gyűjteménye valóban bővebb, mint a korábbi debreceni kiadások: az 1590-es editio 187 énekével szemben 200-at találunk benne. A Gönczi által kiadott énekekből azonban csak 149-et vett át, elhagyva a már külön kötetbe sorolt halotti énekeket, valamint másokat is. Valójában tehát 51-re rúg az új énekek száma, ezeket más énekeskönyvekből, illetve kéziratból közölte. Bővítő munkája során az 1579-es debreceni énekeskönyvből, Huszár Gál és Bornemisza gyűjteményeiből, valamint az 1593-ban kiadott bártfai énekeskönyvből válogatott. Az 1569. évi, Szegedi Gergely által emendált, debreceni kiadást és a váradi énekeskönyvet nem ismerhette, mert a csak e két kiadásban szereplő énekek közül egy sincs jelen énekeskönyvében; s bibliográfiai felsorolásában sem említi őket.

Rendezettebb is Újfalvi kiadványa, mint a megelőző debreceniek, sőt énekeskönyvének beosztása annyira sikeres volt, hogy a reformátusok 200 éven keresztül megtartották. A korábbi kiadásokat követve elől hagyta a „psalmusokból való isteni dicséretet”, s ezt követően az egyes ünnepekre szóló énekeket. E két csoport az 1569. évi énekeskönyvben még szép rendben állott, de a későbbi editiók, s különösen az 1590. évi, ezt alaposan összezávarták. A különböző sajtó alá rendezők, köztük Gönczi György is, az énekeskönyvbe pótlólag beiktatott énekeket

¹⁷ RMK I, 376. Mikrofilm másolata a MTA könyvtárában.

¹⁸ SCHULEK i. m. 372—3.

¹⁹ SZATHMÁRY JÓZSEF az egyetlen, aki egészen röviden ismertette legalább az előszó tartalmát, de ő sem vont le belőle érdemlegesebb következtetéseket. (A református templomi énekeskönyv története. ProtSz. 1892 : 462.)

nem illesztették a helyükre, hanem vagy a megfelelő csoport után, vagy pedig az egész könyv végére helyezték. Így számos psalmus nem a sorszámának megfelelő helyre került. Újfalvi kijavította ezt a hibát mind a zsoltárok, mind az ünnepi énekek esetében. E két csoporton túl a megelőző kiadások ennyi rendet sem alkalmaztak; Újfalvi most ezt a vegyes anyagot is elrendezi. Előbb különválasztja a „katekizmusból való énekek” együttesét; majd „külömb külömb féle énekek” cím alatt, s ezen belül tematikailag és céljuk szerint csoportosítva, helyezi el az egyéb énekeket.

Szerkesztőnk harmadik célkitűzése az énekeskönyv tisztaságának biztosítása volt. Kifejti előszavában, hogy a templomban gyakran nem odavaló énekeket énekelnek az iskolamesterek, lelkészek (lelki tanítók) és nyomdászok hibájából:

„Vetkeztenek azért, es vetköznek, hogy az többirül ne szollyak, azok az Cantorok, Mesterek, az kik akar mi bokorban költött eneket mindjarast az Templomba vittének, es meg mostan-is visznek, s-valami paykos, vagy haydu notara el mondonak: sőt ez feleket énekelnek inkább, hogy nem mint az Psalmusukból vetetet eneket.

Az Tanitok-is vetkeznek az kik ezt el szenvedik: de talam ez innet esik, hogy (szollunk azokrol az kik illyek) még az vegere-is az Cantusnak alig ernek be menni. Az Könyvnyomatatok-is hasonlatos keppen az kik ez feleket minden tanacs nekül az Templumban valo énekek köziben egyelitenek, mint minap egy az Horatiusbol vöt odat: mas pediglen az szolgáló leany mit danogasson mikoron az gyermeket rengeti, mely itilem azért hogy az author akarattyal eset. Az tudatlanok azt itilik hogy az mi az impressaban vagony mind jó es mindenüt helyes ... Ennek okaert ide csak oly énekeket szöttunk mi öszve, az mellyeket az Templomban mondhatni.”

Újfalvi szavaiból kitűnik, a nyomtatott betű mily nagy hatalom a XVI. század végén: amit az egyszerű emberek kinyomtatva látnak, azt feltétel nélkül helyesnek is tartják. Ezért marasztalja el az 1593. évi bártfai énekeskönyvet, mely közölte Horatius II/14. ódájának fordítását Tasnádi Pétertől („Látod mely rövid mulandó ez világ”), valamint Bornemiszát, aki énekeskönyvébe, a templomi és halotti énekek közé, felvette szép bölcsődalát (*Énekeske gyermekek rengetésére*). Újfalvi Imre panasza a templomba behatoló világi énekekkel szemben azért is nagyon érdekes, mert a korábbi kiadók éppen az ellenkező folyamat ellen tiltakoztak: azt kárhoztatták, hogy a templomi énekeket profán alkalmakkor is éneklik. Huszár Gál az első, aki 1574-ben, énekeskönyve előszavában, arra figyelmeztet, hogy „nem illik ... minden gaz korcsomán, virágénekek között és a részeg disznók előtt az Istennek szent dicséretit énekleni”.²⁰ Bornemisza is óvja híveit attól, hogy gyűjteményének énekeit „zabáló lakodalomba” adják elő s Gönczi előszavából sem hiányzik a tiltakozás az isteni dicséreteknek „reszegesgekben korcsoman es egyeb alkotmatlan helyeken” való éneklése ellen. Az elvilágiasodás fokozott erősödését bizonyítja, hogy 1602-ben a templomi énekek kiadója már nem a vallásos versek profanizálódását, hanem a világi, világias színezetű, vagy világi dallamú énekek templomi terjedését szeretné megakadályozni.

Ő azonban nemcsak az ilyen „tisztátalan” énekeket hagyta el, hanem számos mintaszerűen vallásos, „tisztá” éneket is. Következétesen mellőzte mindazokat, melyek eredetileg szertartási himnuszok és a graduálba tartoznak. Már könyve címében is kifejezésre juttatta, hogy azokat a „keresztyéni énekek”-et adja ki, „mellyek az Gradual mellett ... szoktanak mondattatni”, ügyelt tehát arra, hogy a szertartási és gyülekezeti énekek ne keveredjenek. Elhagyja az epikus jellegű, a hosszasan fejtegető, vagyis általában a terjedelmes énekeket, melyeket a templomban úgysem lehet végigénekelni. Elmarad ezért Bornemisza énekeskönyve II. és III. részének legtöbb éneke, mivel ezek hosszú didaktikus versezetek és bibliai históriák, melyeket már maga a szerkesztő is inkább olvasásra, vagy a templomon kívüli előadásra szánt. Továbbá mellőz Újfalvi több olyan nevezetes éneket is, melyek a korábbi debreceni énekeskönyvek állandó tartozékai voltak, így például Szkhárosi Horvát *Panasza Krisztusnak* című hosszú zsoltárparafrázisát, a Szegedi Kis Istvánnak tulajdonított éneket a tatár

²⁰ Idézi: HORVÁTH i. m. 267.

rablásáról, Melius Juhász Péternek az úrvacsoráról szóló 396 soros dogmatizáló énekét stb. Érdekes, hogy az ünnepekre szóló dicséreték között mégis meghagyja a hosszabb, részben epikus természetű énekeket, bár az egyiket („Ez pünkesd ünnep napján”) 12 strófával megkurtítja. Úgy látszik ezek annyira közkedveltek voltak, hogy a szerkesztő itt nem lehetett következetes. Nem veszi fel gyűjteményébe a XVI. században igen elterjedt korholó, feddő, a világ és a magyarság bűneit ostromozó énekeket ; a moralizáló, bölcselkedő verseket ; valamint a túl személyes jellegű istenes énekeket. Ezek ugyanis vagy nem istenhez szólnak, hanem az emberekhez, vagy pedig ha közvetlenül istenhez fordulnak is, nem a közösség, hanem egy-egy ember könyörgését fejezik ki. Ezért maradnak el a debreceni énekeskönyvek anyagából Dobokai Mihály feddő éneke és Palatich György rab-énekei ; Bornemisza gyűjtéséből Ladoni Sára és Dóczy Ilona szép lírai fohásza ; valamint a bártfai énekeskönyv nagyobb számú moralizáló és subjektív hangú éneke. Csak a közvélemény konzervatívizmusa akadályozta meg Újfalvit még határozottabb változtatásokban : „ha az szokast nem neztük volna, . . . — írja a könyvébe felvett énekekről — nemellyeket ezek közzül-is ki hagyunk volna.”

E céltudatos szerkesztő tehát nem akar minden vallásos éneket a templomba bebocsájtani, noha siet megjegyezni, hogy az elhagyott énekeket korántsem kárhoztatja. Ezek azonban szerinte a templomi éneklésre alkalmatlanok, s ezért a magán ájtatosságot szolgáló más könyvekben van a helyük. A templomi dicséreték és az egyéb vallásos énekek keveredése ugyanis odavezetne, hogy „ki ki hogy tessék maganak, kiváltkeppen Mesterek, az övet toldgya oda, es azt mondgya ; es így vegre csufsagra megven az szent dolog, mint lattjuk, hogy immar ugyan meg-is eset ez az Papistasagban.” Ezért ellenezte már halotti énekeskönyve bevezetésében is 1598-ban, hogy az általa kiadott énekek száma tovább növekedjék. Ő tehát a református egyházi énekek kanonikus, lezárt és tovább nem bővítendő gyűjteményét akarta létrehozni és könyve egyik legfőbb fogyatékoságának éppen azt tartja, hogy ez nem egészen sikerült. A debreceni énekeskönyvet „mostan-is nem szinten úgy bocsathatok ki, — írja — az mint mi akarjuk vala : tudnia illik . . . közönseges Synatnak es Superintendensünknek autoritasaval, es intesevel : melyből netalam nagyub tisztasaga is következőt volna.” Énekeskönyvét Újfalvi hivatalos egyházi kiadványként szerette volna kiadni, ehhez természetesen már zsinati illetve püspöki tekintély és jóváhagyás kellett volna. Talán nem tévedek, ha e törekvésének gyökereit wittenbergi tanulóéveiben keresem. A német evangélikus ortodoxia éppen a század utolsó évtizedeiben törekedett az egyházi énekanyag szabályozására, rendezésére. Az 1580. évi száz Generalartikel figyelmezteti is a kántorokat, hogy csak Luther énekeit és a Luthernek tetszőket énekeltsék a templomban. Ezt az elvet az új énekeskönyvek kiadásában is érvényesítették. Ennek következményeként a német evangélikusok házi énekeskönyveket adtak ki, melyekben a templomból kiszorult közkedvelt, vagy újonnan szerzett vallásos verseket gyűjtötték össze.²¹

Újfalvi Imre szigorú egyházi szempontjainak ismeretében feltűnő, hogy a zsoltárok között megtűri a bibliai eredetitől erősen eltérő és nagyon egyéni felfogású parafrázisokat is. Nemcsak az 1590-es debreceni énekeskönyvből, hanem a többi forrásul használt versgyűjteményből is szinte minden psalmust átvesz, s kéziratokból is főként zsoltárokat közöl. Énekeskönyve 23 eladdig nyomtatásban meg nem jelent éneke közül 17 a psalmus, s ezek között találjuk Skaricza három zsoltárát, Sztárai két addig kiadatlan zsoltárdolgozását, Végkecskeméti Mihály híres psalmusát és a 86. zsoltárnak Rimaytól származó parafrázisát. Újfalvi buzgalma a zsoltárok szaporításában odáig terjedt, hogy még az unitárius Bogáti Fazekas Miklós 8. zsoltára is belekerült könyvébe — nyilván nem tudta, ki az ének szerzője. A zsoltároknak tehát egy sorszám szerint pontosan elrendezett, s mennél teljesebb gyűjteményét hozta

²¹ GUNKEL—ZSCHARNAK : Die Religion in Geschichte und Gegenwart. Tübingen 1928. II, 1079—80.

létre, úgyhogy Breuer Lőrinc nem alaptalanul nevezte az énekeskönyvet „Debreceni Psalterium”-nak.

Az előszó egyik legérdekesebb részéből azonban megtudjuk, hogy Újfalvi ezzel a psalteriummal nagyon elégedetlen volt, s csak jobb híján ragaszkodott hozzá. Érdemes ezt a részt teljes terjedelmében idézni :

Az mi vekony iteletünk szerent jo volt volna itt, vagy egynek vagy kettőnek azt meg tartania, az mit nemely nemzetek meg tartottanak, hogy tudniá illik, az egész Psalteriumot minden idegen ertelem nélkül, szep rhythmusokban rendelték volna, mely melle adattathattanak volna egyeb eneknek az szent irasbol, hogy az Templomban hol egyiktől, hol masiktól, mas fele Enekek ne vitettenek volna. De ha ez immaron így eset hogy az Psalmusokban, ki egyet, ki mast, ki im-igy, ki am-ügy forditot, es ezekbül cum similibus, mint egy Corpus Canticorum Ecclesiasticorum kezdetet csinaltatni, minemü origoja ez Iuris utriusque et Missalis, ac Breviarii volt, mostan az egész Psalteriumot meg valtoztatni, avagy csak ezeknek bizonyos hatarat vetni, nehez, kivaltkeppen egy embernek, s-olynak, az kinek autoritassa nincsen, az Musicaban-is nem maga gyakorlot.

Hogy pediglen ez fogyatkozasrol többet ne szollyak, es arrol ingyen se emlekőzzem, az mely az Gradualban, az mint mi szollunk vagyon, ezek az Enekekre nezve nem kicsinyek. Első hogy meg ilyen modon-is az egész Psalterium nincsen ez sok Enekesektől-is Magyar rhythmusokban rendeltetven : egy pediglen sok keppen-is talaltatik. Masodik, hogy az mélyek vadnak-is, az bötütül gyakorta meszsze jarnak, ki egyre ki masra nezven, mikoron azokat forditanak. *Athanasius, citante Volphio in prolixia ad Marcellinum epistola de Psalmorum interpretatione, cavendum monet ne quis eos secularibus ad eloquentiam verbis ornet, neve conetur dictiones immutare, sed simpliciter ut scripti sunt recitet.* Az mellyet modgyaval ide-is szabhatunk. Harmadik, az mely az masodikbol követközik, hogy nem tudod micsoda praefatio nélkül, es conclusio nélkül, az bötü kívül ugyan sok nem lehetet. Nem jo az bötühöz sem tenni, sem attul el venni valamit. Söt meg magyarazattyahoz-is idegen dolgot. Deut. 4. Utolso, hogy sokban semmi mesterseggel valo rhythmus nincsen. Az ki azert ebben munkalkodnek az mi nyelvünkben mint nemelylek az ő nyelvökben hogy tudni illik az egész Psalterium bötü szerent az mennyire lehetne minden imez amaz appendix nélkül, ki menne draga hasznos, es dicshiret dologban munkalkodnek. Az bodog emléközetü Kevi Scaricza Mathe, ugyan ot valo tanito, kit anno 1591. az Tolvajok hazabol ki viven, meg ölenek hallottuk, hogy ebben forgolodot. De ha el vegezte volte, avagy nem, bizonynal mi nem tudgyuk. Ha el nem vegezte, igen nagy kar : mert jo modgya volt benne, azmint azokbol alkalmason megtetzik, az melyek kezünkben akadtanak. Ha penig el vegezte, es valaki ő magának tartya, nagy irigyseg, ne mondgyam szentseg töresnek.²²

A századforduló debreceni prédikátora Szenczi Molnár Albertet megelőzve megadja itt a XVI. századi zsolnárköltészet bírálatát. Lényegében három dolgot kifogásol: először hogy senki sem fordította le a teljes psalteriumot versekben, s így bizonyos zsolnárokból több fordítás is van, másokból azonban egy sincs; másodsor, hogy a magyar zsolnárok nem hű fordítások, hanem átköltések, az eredetiből sokat elhagynak, viszont sok mindent hozzá tesznek, azaz „az bötütül gyakorta meszsze jarnak”; s végül harmadsor, hogy „sokban semmi mesterseggel valo rhythmus nincsen”, vagyis formailag silányak. Irodalomtörténetileg persze a XVI. századi zsolnárok éppen azért olyan értékesek, mert nem pontos fordítások, hanem a szerző egyéni és társadalmi indulataival telített parafrázisok. Újfalvi Imre azonban már a genfi zsolnárok igézetében élt, s a nehezkesebb verselésű, a bibliai szövegtől elrugaszkodó magyar psalmusokkal nem elégedhetett meg. Hivatkozik is „nemely nemzetek” példájára, akik már „az egész Psalteriumot minden idegen ertelem nélkül, szep rhythmusokban rendelték”. Nyilvánvalóan a franciákra és a németekre, a genfi zsolnárokra és Lobwasser fordítására gondolt, hiszen ő is megfordult „a zsolnárok városában”, Heidelbergben, ahol 1595. évi ott tartózkodásakor már tetőpontján volt a genfi zsolnárok kultusza.²³

²² Újfalvi közlése megerősíti HEREPEI JÁNOS adatát Skaricza Máté halálának idejéről. (ProtSz. 1936 : 17—20.) Érdekes, hogy Herepei Újfalvi egyik tanítványának, az 1597-ben ott tanuló Szegedi Lőrincnek a feljegyzéseiből veszi adatát.

²³ Vö. TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF : Szenczi Molnár Albert Heidelbergben. FK. 1955 : 156—7.

Kiderül szavaiból, hogy saját maga is gondolt a zoltárok lefordítására, de a túlságosan nehéz feladatra végül is nem vállalkozott, tekintélyesebb és a zenében járatosabb embertől várva a nagy mű létrejöttét. „Draga, hasznos es dicsiretes dologban munkalkodnék”, aki ezt a feladatot elvégezné: ezt a felszólítást Molnár Albert is olvasta. Nem nehéz bizonyítani, hogy ismerte Újfalvi bevezetését, sőt egyes gondolatokat át is vett belőle saját zoltárelőszavába. Ugyanazokkal az érvekkel okolja meg az új zoltárfordítás szükségességét, mint Újfalvi, s utal Skaricza zoltáraitra is, melyeket pedig csak az ő énekeskönyvéből ismerhetett. Így válik Újfalvi Szenczi Molnár inspirátorává, noha a zoltárokról való elmélkedése közben aligha gondolt éppen ő rá, az ifjúkori barátára, akit 1589-ben — nagybányai iskolamester korában — egy hétig vendégül látott.²⁴ Fejtegetése mégis a *Psalterium Ungaricum* legfontosabb hazai előzménye és jól mutatja mennyire megvolt az igény az új zoltárfordítás iránt. Szenczi Molnár Albert nagy műve nem érte előkészületlenül a műveltebb hazai közvéleményt.

Könyvével formai és tipográfiai tekintetben sincs megelégedve Újfalvi. Az énekeket ugyanúgy közölte mint elődei: versszakonként külön bekezdésekben, de a sorokat egyfolytában, prózai szöveg módjára szedve. Pedig más volt a szándéka, korszerűbben és szakszerűbben szerette volna közre adni az énekeket, még pedig: „mindeneket az ő rhythmusa szerent, uyjab uyjab paragraphusokkal: es az első versöket lineakkal-is, hogy az ki annyira, artem canendi, ertene Claves, et Signa vocis megh jegyezhetne hogy az ususig-is segittetnek.”²⁵ Az énekeket tehát verssorokra tördelten, az egyes strófákat egymástól jelöl elválasztva akarta közölni, s az első szakasznál a dallamot is feltüntetni. Erre azért lett volna szerinte nagy szükség, mert az egyházi éneklés színvonala erősen megromlott: „Valaki volt az Musicanak . . . rontoja köztünk de igen Asinus fejü volt” — írja, s hozzá teszi: „Regen fő Scholakban besem bocsattak az ki ehez nem ertet, es töb ehez hasonlokhoz”. Újfalvi általában nagy fontosságot tulajdonított a ritmusnak és a zenének. „Minden Enek szörzesben az rhythmus . . . oly igen meg kevantatik, — írja előszava egy másik helyén — hogy aznelkül az Enek ugyan nem Enek.” A genfi zoltárok lefordítására, s általában énekszerzésre is éppen azért nem vállalkozott, mert nem érezte magát e téren elég képzettnak.²⁶ Az általa megkövetelt formai igényességnek is Molnár Albert tett azután eleget, amikor bravuros ritmikával fordította le a zoltárokat s azokat éppen az Újfalvi által javasolt módon — kottával és sorokra tördelten — jelentette meg.

Könyve hiányosságai főokául Újfalvi a sietséget említi, „nem remélvén az előt, hogy mostan erre illyen alkalmatosság adattassek”. Tudja azonban, hogy énekeskönyve így is jobb, mint bármely korábbi s ezért munkája kényszerű fogyatékoságainak tárgyalása után magabiztosan jelentheti ki: „Mellyekre nezve mind azon-által, ez Könyvtől senkinek nem kel el idegenedni, holot meg igy-is ez előt nem bocsattatot. Mostan az minemüvel lehet ollyannal ellyünk.”

²⁴ Szenczi Molnár naplójában olvassuk az 1589. évnél: „Szent Mihály nap előtt Andreas Figulival Debrecemből Salánkra mentem szent Máté napban, midőn Szöllösön sokadalom volt; innen egy néhány hét mulva az szent Gálnapi királyságra Nagy-Bányára mentem, ott vígan laktam egy hétig Emericus Ujfalui mesterségében.” (DÉZSI I. m. 7.)

²⁵ A *rhythmus* verssort, vagy inkább dallamsort jelent. Erre már HORVÁTH JÁNOS is felhívta a figyelmet a Szegedi Gergely-féle énekeskönyv egy megjegyzése alapján. (I. m. 280.) Egyébként ugyanilyen értelemben használja a szót Molnár Albert is zoltárai előszavában.

²⁶ Újfalvi Imrétől, aki annyit foglalkozott az énekekkel, mindössze két éneket ismerünk. Az egyik egy kis verses jövendölés, mely az általa szerkesztett 1598. évi debreceni naptárban olvasható. Az érdekes versike közölve: Erdélyi Történelmi Adatok IV, 227; MKsze. 1892/3 : 223—4.; MKsze. 1911 : 55—6. A másik — „Itéld meg Uram igyemet” kezdettel — kéziratban maradt és a Balogi-kancionáléban olvasható (SZTA I, 11.), a szerzőséget az IMRE UJFALUSI versfők bizonyítják. Erre Stoll Béla hívta fel figyelmemet. — Van ezenkívül egy olyan ének, melynek versfőiben ez áll VIFALVIE („Végtelen irgalmú Isten hozzád kiáltok”, Oppenheimer-ék. 118—9.), lehet, hogy ez is tőle származik.

Újfalvinnak ma is igazat kell adnunk abban, hogy kiadványa a leg gondosabban összeállított, addig megjelent protestáns templomi énekeskönyv. A gyűjtemény irodalomtörténeti értékelése azonban már nem lehet ilyen egyértelmű. Azzal ugyanis, hogy a didaktikus, moralizáló, feddő énekeket, valamint a szubjektív hangú vallásos énekeket Újfalvi mellőzte, szinte a XVI. századi költészet legértékesebb elemeit rekesztette ki gyűjteményéből. A reformáció első évtizedeinek társadalmi és hazafias szenvedélyekkel teltett, nagyerejű költészetéből csak a zsoltárparafrazisok maradtak meg, valamint a „külömb különmb” énekek közt helyet foglaló, az egész nép nevében istenhez könyörgő jeremiádok. Ez utóbbiak száma azonban csekély, Sztárai és társainak nem szöveghű zsoltárai pedig csak annak köszönhetik megmaradásukat, hogy még nem volt új zsoltárfordítás. Az immár szilárdan egyházzá szerveződött protestantizmus szemléletének a diadala ez: az énekek szerzésében és megbecsülésében már nem az új eszmék propagálása a fontos, hanem isten ájtatos dicsérete. Természetesen a korábbi énekeskönyv-kiadók is kegyes énekgyűjteményeket akartak a hívek kezébe adni, de senki sem törekedett erre oly következetességgel, mint Újfalvi Imre. Miután pedig énekeskönyve a XVII. és XVIII. század egész református énekeskönyv-kiadásának az alapja lett: a reformáció költészetének egy igen tekintélyes és igen értékes része kikapcsolódott a további irodalmi tudatból. Bár később egyes Újfalvi által kihagyott énekeket különböző könyvnyomtatók újra felvettek az énekeskönyvbe, Szkhárosi Horvát és harcos reformátor-társai énektermésének java feledésbe merült.

Mindebből arra a következtetésre juthatnánk, hogy mialatt Újfalvi Imre kitűnően szolgálta a református egyházi szempontokat, addig a reformáció irodalmi örökségét elszegényítette s éppen a nemzeti és irodalomtörténeti szempontból különösen értékes énekek jó részét nem engedte át a XVII. század magyarjainak. Merőben igazságtalanok lennénk azonban, ha így ítélnénk; ez érvényes ugyan énekeskönyvére, de a szerkesztő terve és szándéka egészen más volt. Ő előtt nem volt magyar író, aki annyira tudatosan törekedett volna az irodalmi emlékek megőrzésére, az utókor számára való megmentésére és tovább-hagyományozására. Újfalvi Imre ezirányú terveit is éppen az 1602. évi énekeskönyv előszavában fejtette ki.

III.

Újfalvi bevezetésének az a része, amely az énekeskönyv „tisztaságáról” szól, azzal a gondolattal zárul, hogy a templomban nem használható vallásos énekeket más könyvben kellene kiadni. Ezután az előszó így folytatódik:

„S-bizonyara hasznos dologban munkalkodnek, az ki nem csak azokat, hanem több sok Magyar eneket-is es Historiakat öszve szedegetne, es szep rendel bizonyos reszekre, avagy könyvekre el osztana. Az mi vekony iteletünk szerent, osztathatna em-ez hat reszre, mellyek közzül lenne,

Az elsőben, az Gradual, melynek mint egy második része lehetne ez könyv, az Halot enekkel.

Az másodikban azok az mellyeket immaron kivaltkeppen az Scholakert öszve szödtünk, es ki-is bocsattunk, az mellyekben-is minden fayrafayt szoktanak nemellyek mondatni az tanulo gyermekekkel. Az Christus az gyermekeket mely igen szeresse, es eneklesekét mint kedvellye, megh tetzik ex Evangelica Historia, Math. 18. et 19. item 21. Marci, 10. Hogyhogy szeretheti peniglen azokat, az kik nem ő neki hanem Iupiternek, Venusnak, Bacchusnak, avagy Vulcanusnak enekelnek, kiket az poganyok tartottanak Isteneknek, de hamissan.

Az harmadikban egyeb tiszta Enekek rövidebbek, hosszabbak sok materiakrol, mellyek mind azok-által nincsenek az Templomban ususban, s nem-is lehetnek ok nélkül.

Az negyedikben az Historiak mellyek vagy az Bibliabol vetettenek, az mineműk sokak vadnak, *aut ex aliis scriptoribus Ecclesiasticis.*

Az ötödikben az Magyar nemzetnek dolgai, az mellyek Magyar rhythmusokban rendeltettenek.

Az hatodikban, es utolsoban egyeb idegen dolgokrol valo historiak, es eneknek, az minemük kevesen vadnak ha az Amorerul valokat ki veszed. Az minemü faytalanokat nem-hogy előb kellene mozditania, es bocsatania de mindenüt inkab veszteni.

Mi így gondoltunk töb dolgaink között ez felől: jól-lehet egy először keveseb részekre-is oszthattuk volna. De nem tudjuk, az sok akadalyok, s-azok között propter defectum nervi rerum agendarum eleb mehetünke benne. Az mi az öszve szedésekre nezne abban immar nem sok fogyatkozás volna. S-ha mi ez-fele ez utan talaltatnek s-irattatnek mindeniket rendiben könyü volna allatnia. Az kit az Ur Isten hozza segít, ha mi veghez mind ezeket nem vihettük, kerjük fölötte igen, nemzetünkhöz valo szeretetiért, ebben-is munkalkodnia ne restellen, noha illyen egy-igü munka, hogy maradekunk, az mi leszen, az töb magyar irasok között ezzel-is elhessen. En felek rayta, ha sokaig az Isten haragja így a fön, hogy ez utan csak ennyi alkotmatosság-is nem kezd lenni az Magyar nyelven valo nyomtatásra. Mellyet mind azon által hadgyunk Istenre. Az jelen valokat vegyük jo neven, es ellyünk velek.”

Kiderül e sorokból, hogy Újfalvi Imre a templomi énekeken kívül összegegyített minden olyan egyéb éneket is, melyek prédikatori felfogásával összegegyeztethetők voltak, noha a templomban nem látta őket szívesen. Kora viszonyaihoz mérten egy monumentális kiadás-tervezetet ismertet: kiadványsorozata, ha elkészül, magában foglalta volna a reformáció egész énekköltészetét, a legtágabban értelmezve azt. Hogy világosan lássuk Újfalvi tervének részleteit, vegyük most sorra az általa elgondolt köteteket.

Az első kötet, helyesebben első rész, a templomi énekanyagot tartalmazza és további két részre oszlik: a graduálra, valamint a gyülekezeti énekeskönyvre, a halotti énekekkel. 1602-ben tehát a nagy gyűjtemény első részének második felét rendezte sajtó alá.

Másodiknak következik az iskolai énekeskönyv, melyet már előzőleg kibocsájtott. A szakirodalom egy rövid — s figyelembe alig vett — utaláson kívül nem vett eddig tudomást ennek az első magyar iskolai énekeskönyvnek a létezéséről.²⁷ Sajnos nem az eredeti kiadást ismerjük, hanem csak egy 1632-táján Debrecenben kiadott újabb edíciót, de ezt is csak igen csonkán. Az újabb kiadás címlapja hiányzik, szerencsére megvan azonban a kis könyv indexe s ennek alapján terjedelmét, tartalmát és beosztását hozzávetőlegesen rekonstruálhatjuk. A 8-rét könyvecske 146 számozott levélből állt, s ehhez járult még 4 számozatlan levél az index. Az index címe jelzi már az énekeskönyv tartalmát és némileg sejteti, mi állhatott a címlapon: *Index Psalmorum, Hymnorum et Cantorum, tam Latinorum quam Ungaricorum*. A könyv elején Buchanan latin verses zsoltáiraiból állt egy bő válogatás. Ezt követték különböző katekizmusi és liturgikus énekek latinul és magyarul (például a Credo, a Te Deum stb.). A következő rész az egyes ünnepekre való himnuszokat foglalja magában latinul és magyarul; a magyar szövegek mindegyike benne van az 1602. évi énekeskönyvben is. A továbbiakban különböző vegyes latin és magyar énekek következnek, ezek között öt olyat is találunk, melyet Újfalvi nagy templomi énekgyűjteményébe nem vett fel. Az énekek sorát végül Buchanan „Proles Parentis optimi” kezdetű latin himnusza zárja le. Ezt még egy idézetgyűjtemény követi, melyben különböző egyházatyák nyilatkoznak az egyházi éneklésről („De cantu ecclesiae dicta quaedam veterum.”).

Az iskolai énekeskönyv szerkesztésének és kiadásának pontos évét nem ismerjük, de valószínűleg 1596 és 1599 között, Újfalvi debreceni tanári, illetve rektori működése idején készült. Ezidőtájt a tanárok munkájának megkönnyítése, valamint a diákok eredményesebb tanulása érdekében tudatosan törekedett iskolai segédkönyvek kiadására. Erre vall mindenekelőtt Szikszai Fabricius Balázs szótárának 1597. évi — általa gondozott és előszóval ellátott

²⁷ SZÉLL FARKAS közlése a tulajdonában levő példányról. (MKsze. 1892/3 : 225.) Az énekeskönyv-töredék Széll Farkas könyvtárával együtt a prágai egyetemi könyvtárba került. Mikrofilm másolata a MTA könyvtárában. A töredék felkutatásáért BÉLÁDI MIKLÓSNAK tartozom köszönettel.

— új kiadása, melyet Szenczi Molnár Albert is jól ismert.²⁸ Az iskolamesterek és a diákok látták elsősorban hasznát halotti énekeskönyvének is, hiszen a református temetéseken az iskolás gyermekeknek kellett énekelniük a mester vezetésével. Az iskolai énekeskönyv kiadásával a gyakorlati igény kielégítése mellett az énektanulás színvonalát szerette volna emelni, s másrészt a világi énekek iskolai terjedésének gátat vetni. Nem tudjuk, milyen mintát követett, de német forrásra, illetve mintára gyanakodhatunk, mivel a század végefelé Németországban Buchanan zsolttárait már szelvében énekelte az iskolákban.²⁹

Buchanan zsolttárainak a felvétele, és az iskolai énekeskönyv élére helyezése is tanúsítja, hogy a zsolttárok éneklésének Újfalvi milyen nagy jelentőséget tulajdonított. De miként nem volt meglepő a XVI. századi magyar zsolttáraparafázisokkal, ugyanígy Buchanan klasszikus mértékre írt latin zsolttárai sem nyerhették meg teljesen tetszését. Erre vall egy későbbi, az irodalomtörténeti köztudatban szintén ismeretlen iskolai énekkiadványa. Címe: *Paraphrasis Psalmorum Davidis selectorum, metrorhythmica. In futurum Scholasticae juventutis et pueritiae nostrae exercitium matutinum et vespertinum.*³⁰ Ennek is csak a második kiadását ismerjük, melyet Fodorik Menyhárt debreceni könyvnyomtató 1632-ben rendezett sajtó alá. Fodorik a mű elé írt rövid előszavában elmondja, hogy a könyvet Újfalvi Imre állította össze és adta ki a tanulóifjúság számára, de példányai már elfogytak. A szintén csak csonkán fennmaradt könyvecske — mely nyilván a korábbi iskolai énekeskönyv kiegészítéseként jött létre — a genfi zsolttárok latin-magyar nyelvű, bilingvis válogatott gyűjteménye. Molnár Albert zsolttárai mellett, vele párhuzamosan, ott találjuk mindig ugyanannak a genfi zsolttárnak Spethe András-féle latin fordítását. Spethe népszerű zsolttáira maga Molnár hívta fel a figyelmet zsolttárainak IV. Frigyes pfalzi választóhoz és hesseni Mórchoz címzett ajánlásában.³¹ Újfalvi tehát nem véletlenül párosította össze a két fordítást. Szenczi Molnár Albert zsolttárainak e válogatott kiadása, s egyben első hazai kiadása 1606 és 1610 között jelenhetett meg Debrecenben. 1610-ben a nagyváradi zsinat már elítélte Újfalvi Imre püspökellenes mozgalmát, s ezután már aligha volt lehetősége könyvek kiadására Debrecenben, Hodászi Lukács püspök városában.

A *Paraphrasis Psalmorum* ... kiadása újabb bizonyosság Szilvásújfalvi és nagy kortársa Szenczi Molnár szellemi rokonságára. A debreceni énekgyűjtő nemcsak inspirálta Molnárt a zsolttárok lefordítására, hanem annak megjelenése után elsőnek tett hathatós lépéseket a magyar genfi zsolttárok hazai népszerűsítésére és elterjesztésére. „Ti Kegyelmeteket is tisztelendő Uraim, lelkipásztorok és scholamesterek, fölötte igen kérem azon, hogy Kedk is jó kedvvel fogadja ez könyvemet”³² — olvashatta a zsolttárok előszavában s miként Molnár az övét, ő a Molnár kérését fogadta meg. A magyar puritánus-mozgalom előfutára így lett azoknak a zsolttároknek első hazai terjesztője, melyeket majd — 40 év múlva — az ereje teljében levő puritanizmus fog diadalra juttatni.^{32a}

Programja első két pontját tehát Újfalvi Imre megvalósította. A további négy azonban sajnos már csak terv maradt, de ez a terv is sok értékes tanulsággal szolgál. A harmadik

²⁸ MELICH JÁNOS: Szikszai Fabricius Balázs latin—magyar szójegyzéke 1590-ből. Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből. XIX/9. Bp. 1906. Melich értekezése függelékeként közli is Újfalvi előszavát. Az ebben olvasható adatok visszatérnek Molnár latin—magyar szótárának előszavában. (Vö.: DÉZSI i. m. 37.)

²⁹ P. BERG: George Buchanan and his influence in Hungary. Bp. 1944. 17.

³⁰ Ugyancsak Széll Farkas hagyatékából származik; lásd a 27. sz. jegyzet adatait.

³¹ Spethe zsolttárai, ahonnan Újfalvi kiadványa címét is kölcsönözte (Davidis prophetae regii psalmorum paraphrasis metrorhythmica), 1596-ban, — egy évvel Újfalvi ottjárta után — jelentek meg Heidelbergben. Molnár ajánlását lásd: DÉZSI i. m. 42.

³² DÉZSI i. m. 45.

^{32a} Újfalvi iskolai énekkiadványai a sárospataki kollégiumban is használatban lehettek. Szilágyi Benjamin István szerint ugyanis a század elején a diákok itt Buchanan és Spethe zsolttárait énekeltek. (SZABOLCSI BENCE: A XVIII. sz. magyar kollégiumi zenéje. Bp. 1930. 16—20.)

kötet azokat a vallásos énekeket tartalmazta volna, melyek „tisztá” énekek ugyan, de a templomba nem valók. Itt lettek volna tehát az oktató, moralizáló, feddő énekek, a személyes vallásos líra megnyilvánulásai; Szkhárosi Horvát és mások hosszú verses prédikációi stb. Olyanféle gyűjtemény lett volna ez, mint amilyen Bornemisza énekeskönyvének második része. Harminc évvel később meg is jelent egy — nem templomi — énekeskönyv: Balassi, Rimay és mások istenes énekeinek gyűjteménye. Ez azonban, Balassit leszámítva, a XVI. századi költőket mellőzi s teljesen a Balassi által uralomra juttatott új ízlés és érzésvilág jegyében jött létre. Az *Istenes Énekek* nagyszámú kiadása jól mutatja, milyen nagy volt az igény az ilyen magán-énekeskönyvekre.

A negyedik részbe kerültek volna a bibliai históriák, illetve az úgynevezett egyháztörténeti énekek, amilyen például Sztárai éneke Athanasius püspök történetéről. Ehhez a mintát a Bornemisza-énekeskönyv harmadik része szolgáltathatta.

Különösen figyelemreméltó, hogy az énekgyűjtemény ötödik kötetében a „magyar nemzetnek dolgai”-ról szóló énekek, vagyis a magyar tárgyú históriás énekek kerültek volna kiadásra. A históriás ének a világi irodalommal éppen nem rokonszenvező Újfalvi Imre szerint a legszorosabban hozzátartozik a reformáció énekhagyományához. Fontos újabb bizonyíték ez ama tétel mellett, hogy a XVI. században a prédikátorok vallásos költészete és az énekmondók történeti énekei szorosan összetartoznak, sőt a reformáció harcainak szemléletében egy nagy egységbe olvadnak össze.³³ Ezért veszi fel Újfalvi Tinódi *Cronica*-ját és Heltai *Cancionale*-ját az előző bibliográfiai függelékébe is. Nem tévedésből kerültek ezek a korábbi énekeskönyvek jegyzékébe, mint Schulek Tibor gondolta,³⁴ mert Újfalvi nem csak a szorosan vett egyházi énekeskönyvek jegyzékét akarta összeállítani. Tervezett énekkiadásaiba és énekeskönyv-bibliográfiájába egyaránt mindent beillesztett, ami a reformáció célkitűzéseit szolgálta. A históriás énekek pedig ezek közé tartoznak. Sőt ide csatlakoznak és a nagy gyűjtemény hatodik részét alkották volna az „egyeb idegen dolgokrol valo historiak, es enekek” is, — a szerelmi témájú versek kivételével. Nyilván olyan énekekre gondolt itt, mint Ilosvai Selymes Péter Nagy Sándor- és Ptolomaeus-históriája, vagy mint Máday Mihálynak és Szegedi Andrásnak Jeruzsálem pusztulásáról Flavius Josephus nyomán írt énekei.

A XVI. századi költészetnek csak egyetlen rétegét rekeszti ki Újfalvi Imre a tervezetből: az „Amorerul valokat”, vagyis a virágénekeket és a szerelmi tárgyú széphistóriákat; ezeket nem megőrizni akarja, hanem „mindenüt inkább vesztetni”. Nem ez az egyetlen hely, ahol kiütközik ellenszenva a világi irodalom és zene iránt. Mint láttuk erősen helytelenítette, hogy az iskolában Iupiterről, Venusról, Bacchusról és Vulcanusról énekelnek; persze ezek nem magyar nyelvű, hanem latin versek lehettek. Megbélyegezte világi dallamoknak a templomba való bevitelét, egy helyütt pedig a *musica* szó után zárójelben odateszi: „az mellyen ne erts valami frascát, hanem az eneklesben valo szep mesterseget”. Az egyházi szempontból elfogadható zenével szemben áll tehát a *frasca*, ami itt hitvány, komolytalan, esetleg bujaságra ingerlő dallamot jelent.³⁵ Lengyelországban éppen e korban a világi költészet egyik fontos műfajának terminus technikusává vált a *fraszka* (ejtsd: fráska), s Kochanowski nevét is nem utolsósorban *fraszka*-i tették híressé.³⁶ Újfalvi előszavából most kiderül, hogy ez a kifejezés nálunk sem volt ismeretlen.

³³ Vö. KLANICZAY TIBOR: Eredmények és feladatok a régi magyar irodalom kutatásában. I. OK. II, 56—7; A magyar reformáció irodalma. ITK. 1957: 20—22.

³⁴ SCHULEK i. m. 373.

³⁵ A *frasca* olasz szó, eredeti jelentése *gallyacska*, további jelentései: *hitványság, ostobaság, semmiség, ledér nő*; származékainál (*fraschetta* stb.) az utóbbi jelentés igen gyakori. A szó a középlatinba is átment; de Du Cange csak az eredeti *gally* értelemre hoz adatot. — A korabeli magyar irodalomban egy másik előfordulására is bukkantunk Szepesi Laczkó Máté krónikájában: „Igen bánák ... hogy a fraskát és praktikát Báthori Zsigmond eszébe vötte.” (Erd. Tört. Adatok III, 35.)

³⁶ JULIAN KRZYZANOWSKI: Historia literatury polskiej. Warszawa 1953. 190—95.

Újfalvi a XVI. századi magyar költészet emlékeit tehát három nagy csoportra osztotta : a templomi, s általában a hivatalosan elfogadott egyházi énekekre, melyeknél az a kívánatos, hogy egy lezárt gyűjteményt alkossanak, s számuk tovább ne szaporíttassék ; az egyéb hasznos, tanulságos, a reformáció célkitűzéseit előmozdító énekekre, melyek lehetnek líraiak, oktatók, vagy epikusak egyaránt ; s végül a főként szerelmi témájú, elvetendő, nyíltan világi versekre.

Megtudjuk tőle, hogy ami az énekek „öszve szedésekre nezne abban immar nem sok fogyatkozás volna”. Gyűjteményét azonban nem tekinti lezártnak, számít ezután keletkező énekekre is, s ezért előszava legvégén kéréssel fordul az énekszerzőkhöz : ügyeljenek a ritmusra ; historiákban pedig ne mulasszák el a helyet és időt megjelölni, hadd vegyék az emberek valami hasznát földrajzi és kronológiai ismereteiknek. Formai igényesség és iskolai használhatóság : munkásságának állandó vezérlő motívumai.

Énekgyűjtése és kiadásterve alapján Újfalvi Imrében a magyar irodalomtörténeti érdeklődés egyik legelső határozott jelentkezését kell látnunk. Gyűjtő szenvedélye nemcsak az énekekre terjedt ki, hanem a legkülönbözőbb magyar könyvekre is, s kéziratban megalkotta az első magyar bibliográfiát : *Catalogus scriptorum Ungaricorum ab. E. A. Sz. U. Collectus adhuc manu scriptus*, melyről legutóbb Schulek Tibor részletesen értekezett. Bibliográfiai tájékozottságáról vall írónk a Szikszai Fabricius-féle szótár 1597. évi kiadásának előszavában is, ahol pontosan elmondja a szótár keletkezésére és kiadásaira vonatkozó adatokat, utalva más szótárakra is, majd pedig felsorolja a szerző egyéb munkáit, életrajzát illetően pedig Császár György emlékbeszédére utalja az olvasót.

Aki ennyire számontartja a műveket, az természetesen fokozott jelentőséget tulajdonít a szerzőség kérdésének. Ő előtte csak az egyetlen Bornemisza fordított arra gondot, hogy ahol lehet feltüntesse az egyes énekek szerzőinek nevét. Újfalvi már halottas énekeskönyvének kiadásakor is nyomozott a szerzők után : „Az authoroknak neveket el nem titkoltam volna, — írja ennek előszavában — de kevesnek tudhattam meg az kiknek vers fejekben nintsen, mellyeket külön meg jegyezni nem szükség volt”. Beszél erről 1602-ben is a nagy énekes könyv előszavában : „Kik legyenek pediglen mindeniknek authori, bizonyly nem tudhatni (s-nem-[i]js igen szükséges dolog) azok kívül, az mellyeknek vagy vers fejekben, vagy külömben az meg vagyon jegyeztetven.” Bár itt közbeszúr egy a kérdés jelentőségét csökkentő megjegyzést, mégis igen fontos, hogy a szerzők problémáját egyáltalán érinti, mivel erre egyik korábbi énekeskönyvkiadó sem szolgáltatott példát. Ahol mód van rá, nem is mulasztja el a szerzők megnevezését, mint például Skaricza Máté első ízben általa közölt néhány zsolttárának esetében.

A szerzőség számontartása azonban nemcsak az adatgyűjtő pedantéria megnyilvánulása nála. A csak latinul író tudós humanistákat nem számítva, ő az első olyan magyar literátor, akiben tudatosává válik a szerzői tulajdon fogalma. Már szótárkiadásának előszavában, emlékezteti a sárospataki iskola növendékeit Ovidius két sorára — „Nam genus, et provaos et quae non fecimus ipsi, Vix ea nostra puto” (Metam. 38/185—6.) — arra figyelmeztetve őket, hogy ne tulajdonítsanak maguknak olyasmit, amit nem maguk csináltak.³⁷ Szinte ezt a gondolatot konkretizálja énekeskönyv-előszavának elején, amikor a még merészebb változtatások elmaradásának egyik okát abban jelöli meg, hogy „az mi nem mi munkánk mindenestül fogvan, abban nem illik nekünk practicalni, hanem, ha közönseges dolog, közönseges személyeknek. Ez lenne, *In alienam messem falcem mittere*. Ki ki az övevel tisztelkedik : noha neha az emberek ehez nem tartyyak magokat.” Az énekeskönyv nem az ő magán ügye volt, hanem a közösségé ; nem ő állította azt önállóan össze, hanem csak a korábbi kiadásokat javította : nem érezte ezért feljogosítva magát arra, hogy mindenben érvényesítse a saját

³⁷ Érdekes, hogy ugyanezt az idézetet megtaláljuk Zrínyi Mátyás-tanulmányában is (BÁN IMRE kiad. Bp. 1952. 319.) hasonló összefüggésben.

egyéni álláspontját, nem akarta mások (Melius, Szegedi, Gönczi) munkáját teljesen a maga képére formálni.

Aki a szerzőség kérdésének fontosságával tisztában van, az természetesen azt is tudja, hogy minden szerző munkájának meg vannak a sajátos jellegzetességei. „Az különb különb authoroknak különböző elmejektül es indulattyoktul eset, — írja — hogy különb különb izüjek-is legyenek ez Enekek : ki inkább tessék, ki nem annyera : jól-lehet ide jarul az materia-nak-is az ő mi volta.” A *materia*, vagyis a téma és a tartalom, változó volta mellett az egyes énekek különböző *íze*, azaz a szerzők különböző ízlése határozza meg tehát a versek jellegzetességeit, teszi oly sokszínűvé az énekgyűjteményt. Olyan gondolat ez, melynek kortársai közül csak Szenczi Molnár és Rimay volt a birtokában. Újfalvi Imre méltán említhető velük együtt, az irodalomtörténeti eszmélkedés első magyar képviselőinek egyikeként.

IV.

Rimayval és Szenczi Molnárral kerül egy sorba Újfalvi Imre azért is, hogy az irodalmi jelenségeket, közelebről a magyar nyelvű ének-költészet szélesebb történeti összefüggésbe állítja. Rimay János is ezt tette, mikor a tervezett Balassi-kiadás előszavában a reneszansz kultúra és irodalom nagy távlatait villantotta fel, meghatározva nagy mestere költészetének történeti helyét. Újfalvi természetesen a reformációra korlátozza látását, az általa sajtó alá rendezett anyag nem is követelt mást. A magyar nyelvű vallásos éneklés kezdeteit — mint a reformáció képviselői általában — ő is a reformáció kezdeteihez köti: „... ezfele Enekek kivaltkeppen az Introitusokkal Hymnusokkal, Antiphonakkal, Responsoriumokkal, es ezekhez hasonlatosokkal az Missalebül, es az Breviariumbul, kezdettenek akkoron szöröztetni, es Magyarul fordittatni, mikoron az Ecclesiak az sötet, es tevelyő Papistasagbol, fejöket föl emelni es reformaltatni . . . Így azert az elöt nyolczvan eztendövel talam ez Enekekben, az mi nyelvünkön egy sem irattatot, holot az elöt mindent Deakul, nemzetünknek idegen nyelven eneklöttenek, birbitelttenek.”³⁸ Az énekek különleges történeti fontosságát hangsúlyozza az a megállapítása, hogy „ezek által jött egy által be az Istennek igije közinkben.” Tudjuk ma már Horváth Cyrill és mások kutatásai nyomán, hogy az a hagyományos felfogás, mely szerint a magyar nyelvű vallásos ének kizárólag a reformációval veszi kezdetét, módosításra szorul.³⁹ Ez természetesen nem csökkenti a reformáció óriási érdemét a magyar nyelvű költészet felvirágoztatása és általánossá válása terén, és nem érinti azt az ellenfél által is mindig elismert történeti tény, hogy a magyar nyelvű éneklés hatalmas propaganda-erőnek bizonyult a reformáció mellett.

A reformáció énekköltészetének kezdeteiről Újfalvi határozottan azt állítja, hogy először a katolikus latin nyelvű himnusokat és egyéb breviáriumbeli verses szövegeket fordították magyarra. Ezek a szövegek nincsenek kiadva a *Régi Magyar Költő Tára* XVI. századi sorozatában, mivel — pontos keltezés hiányában — Szilády Áron nem tudta azokat hova besorolni. Legkorábbi fennmaradt forrásuk részben a Batthyány-kódex, részben a Szegedi Gergely által sajtó alá rendezett 1569. évi énekeskönyv, illetve ez utóbbinak az a része, amely az egyes ünnepekre való himnuszokat tartalmazza. Fontos erre felhívunk a figyelmet, mert a *Régi Magyar Költők Tára* eddig is megtévesztette az irodalomtörténeti köztudatot, amely a refor-

³⁸ Hasonlóképpen nyilatkozott már halotti énekeskönyvének bevezetésében is: „Itilem hogy egy-is nintsen igen reghi benne : mert az Papistasagban Deakul mondottak officium defunctorum, az Soltart.”

³⁹ HORVÁTH CYRILL: A Batthyány-codexről. ItK. 1905 : 135—7. — FRICK JÓZSEF : A középkori magyar himnusz-költészet. Kolozsvár 1910. — HORVÁTH CYRILL : Luther énekei és első protestáns énekszerzőink. Heinrich-émlékkönyv. Bp. 1912. 36.

máció legkorábbi énekanyagának logikusan azt tekintette, amit Szilády nagy sorozatának II. kötete foglal magában. Pedig biztosan nem 1569-ben jelentek meg legelőször a katolikus himnuszok magyar fordításai, hanem már korábbi énekkiadványokban is ott kellett, hogy legyenek. A további kutatásnak különös gonddal kellene foglalkoznia Benczédi Székely István elvesztett énekeskönyvével (1538), melyről Bod Péter — aki a könyvet még látta — ezt jegyezte fel: „Magyarra fordította az Ekklesiának régi Deák *Hymnus* nevezettel való Énekeit.”⁴⁰

Az énekköltészet eredetének a reformáció kezdeteihez való kapcsolása Újfalvit további történeti megállapításokra készteti. Pontosán meghatározza a magyar reformáció kezdetének idejét, idézve az 1523. évi budai és 1525. évi rákosi országgyűléseknek a protestánsok ellen hozott drákói, de hatástalan rendelkezéseit. Elgondolkoztatja több fontos évszám meglepő közelsége: 1517-ben kezdte el Luther tanait hirdetni; 1521-ben kezdődött el Magyarország romlása Nándorfehérvár elvesztével; és 1523-ban már terjedőben volt Magyarországon a reformáció. „Mellyekből eszeben veheti minden ember, — folytatja — az világosság, az igaz tudomány, mely hamar kezdetet az után az mi nemzetünk között serkedezni, es hirdetni. Közéleb való Ecclesiakra-is ilyen hamar ez el nem erkezet. Az Isten így akara belső-keppen vigasztalnia ez nemzetet, ha külső keppen az Poganyok által verne.” Újfalvi itt ismét a magyar humanista gondolkodás közelébe jut. Állításai mögött az a humanista felfogás húzódik, mely szerint az új eszmék, a fejlett műveltség elemei hamar elérkeznek Magyarországra és elterjednek ott, hogy belsőleg erősítsék a nemzetet a külső megpróbáltatásokkal szemben. Jelentősen eltér ez a gondolat a korai magyar reformátorok érvelésétől, akik a magyarság bűneire appelláltak elsősorban, a török pusztításaiban Isten büntetését látták s a reformációban pedig Isten arra való kísérletét, hogy a magyarságot az utolsó pillanatban megtérítse, s ezzel érdemessé tegye a büntetés alóli feloldásra. Újfalvinál ennek a gondolatnak csak a csökevénye van meg s hiányzik a nemzeti büntudat szemlélete, pedig egyik nevezetes kortársa, Magyar István még erre építette gondolatmenetét. Újfalvi itt is a magyarság bűnösségének gondolatát elvető „modernebb” írókkal, Molnár Alberttel és Rimay Jánossal halad egy sorban.

Rimay, Szenczi Molnár és Szilvásújfalvi Imre visszatekintenek az elmúlt periódusra; értékelni, rendszerezni igyekeznek annak eredményeit, de már felülemelkednek annak sokban elavult szempontjain. Hármójuk közül Újfalvi az, akinek az irodalmi szemléletét a leginkább köti még a múlt. Rimay világi, reneszansz gondolkodása éppen oly messze van tőle, mint az a széles európai távlat, mely Szenczi Molnár egész munkásságát jellemzi. Molnár is sokkal világiasabb, mint debreceni lelkész kortársa: ő például Bornemisza bölcsődalát, melynek a templomi énekek közé keverését Újfalvi annyira kárhoztatta, felvette 1612-ben az oppenheimi énekeskönyvbe.⁴¹ Míg Rimay és Szenczi Molnár látóköre kiterjed az egész művelt világra, s a múlt értékeinek megbecsülésekor is magabiztos fölényről tesznek bizonyosságot, Újfalvi Imre kissé provinciálisabb. Bár ugyanakkor annál makacsabban és következetesebben veszi számba a magyar művelődés értékeit, s mint a szoltárokkal kapcsolatos állásfoglalásai mutatják, nagyon is fogékony az új jelenségekre. A világi kultúrával szembeni ellenszenve is Janus-arcú. Benne van egyrészt a XVI. századi prédikátorok immár túlhaladott merevsége, de ugyanakkor jelentkezik ebben már a puritanizmus előszele is. Ezt éppen az ő esetében joggal feltételezhetjük, miután ő volt az első, aki a XVII. században nyíltan fellépett az egyházkormányzat demokratizálásáért, s üldöztetést, börtönt is vállalva tartott ki eszméi mellett. A kulturális és irodalmi haladás terén mögötte marad nagy kortársainak, de közöttük ő az egyetlen, aki nemcsak szellemi, hanem gyakorlati téren is előfutára volt a század haladó társadalmi mozgalmainak.

⁴⁰ A latin adatgyűjteményben ugyanerről ezt olvashatjuk: „Ante iam anno videlicet 1538. ediderunt [!] Hungarice Hymnos veteris Ecclesiae.” (Literata Panno Dacia. p. 35.) Ezt az adatot is FARCZÁDY ELEK lekötelező szívességének köszönhetem.

⁴¹ Molnárnak az énekekkel szemben tanúsított nagyobb liberalizmusáról lásd: RÉVÉSZ IMRE: Magyar református egyháztörténet I. Bp. 1938. 237.

Újfalvi egyéniségének ez az összetettsége, konzervatív és haladó elemek együttes jelentkezése részben talán külföldi tanulmányainak különböző állomáshelyeivel függ össze. Ő még — a XVI. századi kálvinista diákok nagy részének példájára — a luteránus wittenbergi egyetemen kezdte el felsőbb tanulmányait 1591-ben és ott érte a kálvinisták kitiltását elhatározó rendelet 1592-ben. Ennek ellenére még több, mint két évig ott maradt, sőt a magyar coetus seniora lett, de végül ő is kénytelen volt átmenni 1595-ben a reformátusok heidelbergi egyetemére. A heidelbergi egyetemet ugyan már a 60-as évektől kezdve kezdték a magyar ifjak látogatni, de ez tömegessé csak a 90-es években vált, amikor a wittenbergi kapuk a kálvinista teológusok előtt bezárultak.⁴² Hogy Heidelberg mit jelentett ekkor a magyar szellemi élet számára, azt legutóbb sokoldalúan mutatta be Turóczy-Trostler József kitűnő tanulmánya.⁴³ A XVII. század első három évtizedének majd mindegyik nevezetes református írója heidelbergi diák volt, s ez a heidelbergi nemzedék Szenczi Molnárral az élen maradandó hatást gyakorolt a magyar művelődés fejlődésére. Újfalvi Imre is e rétegbe tartozik, Heidelbergtől ő is fontos indításokat kapott. Ő azonban innen is tovább ment, s felkereste Angliát, azt az országot, amelyre majd az 1620-as évektől kezdve fogják „vigyázó szemeiket” vetni a külföldet járó magyar diákok. Wittenberg—Heidelberg—Anglia : e három forráshely három különböző kort és három különböző irányzatot jelentett : a konzervatív lutheri ortodoxiát, a szabadabb és világiasabb kálvinista humanizmust és a puritanizmust. Ezek légkörében formálódott és alakult ki Újfalvi Imre egyénisége, és munkássága.

1597-ben a Szikszai Fabricius szótára elé írt előszóban egy önmagára is nagyon jellemző megállapítást tesz a szótár összeállítójáról, egykori sárospataki tanáráról : „Duo in eo praeter cetera impense semper miratus sum : innatam in docendo vim efficacem : et perseverantiam in eodem ad ultimum usuque halitum vitae suae in tanta discipulorum pervicacia, et ingratitude.” Szikszai Fabriciust emberi és tanítói eszményképül választhatta, s nem eredménytelenül. Benne is meglehetett a tanításnak az a veleszületett képessége és ereje, ami mesterében ; ezt sejteti Szenczi Sziggyártó Lukácsnak Molnár Alberthez írott levele : a debreceni „schola celeberrima” kormányrúdjánál — olvassuk — „magna cum fruge reverendus vir Emericus A. Újfalusy sedet, cuius tum doctrinae, cum fidelitatis memoria viget omnibus fere terris.”⁴⁴ Azt pedig, hogy Újfalvi magáévá tette tanára másik nagy erényét, az állhatatosságot, s utolsó lehelletéig kitartott mellette, ékesen bizonyítja egész pályája. Alig foglalja el 1596 elején a zsidó nyelv és a számtan tanári székét a debreceni iskolában, máris megkezdí az elemi művelődési szükségleteket kielégítő könyvek kiadását: Mint prédikátor az első alkalmat megragadja, hogy új, jobb templomi énekeskönyvet adjon ki. Újat, jobbat akar, de eleinte korántsem lázadó jelenség ; énekeskönyvének előszava a tanú rá, hogy nem vállalkozik a túl merész újításokra. Nagyon jól tudja milyen nagy erő „az be vettettet szokas, mellyet meg változtatni, bator jobbra lenne, csak kicsin dologban-is, igen nehez, es ragalmazasra ok ado. Mert az mint szoktak az Deakok mondani : *Consuetudo altera natura.*” Igyekszik is későbbi püspökökkel jóba lenni, legalább is erre vall több latin nyelvű üdvözlő verse.⁴⁵ Mégis, mikor felismerte, hogy a püspöki kormányzás hatalmi visszaéléseket tesz lehetővé, bátran szembeszállt a nagy tekintélyű és erőszakos Hodászi Lukács püspökkel ; s a zsinatokkal, az egyházi és világi hatóságokkal szemben egyaránt állhatatosan képviselte merész demokratikus elképzeléseit.⁴⁶

⁴² Révész i. m. 269—70.

⁴³ Szenczi Molnár Albert Heidelbergben. FK. 1955 : 9—18, 139—62.

⁴⁴ Dézsi i. m. 104.

⁴⁵ Gyarmathi Miklós 1598-ban és Derecskei Ambrus 1603-ban megjelenő könyvei elé Hodászi és Újfalvi együtt írtak üdvözlőverseket. (RMK I, 301. és 382.) Újfalvi üdvözlő verset írt Decsi István és Hodászi Katalin, a püspök lánya házassága alkalmából is 1602-ben. (RMK II, 318.)

⁴⁶ Legfőbb ideje volna már Újfalvi mozgalmát és perét részletesen feldolgozni, mivel ZOVÁNYI JENŐ egy elvi kérdést tárgyaló cikkén kívül (Kisebb dolgozatok . . . 120—3.) nem

Ellenfelei gondoskodtak róla, hogy nevét gyűlöletessé tegyék a kortársak és az utókor előtt; fellépését a püspöki kormányzás ellen személyes gyűlölködéssel és nagyravágyással magyarázták;⁴⁷ legnagyobb művéről, az általa újjárendezett debreceni énekeskönyvről lekerült a neve, s a gondolatokban és adatokban oly gazdag előszót nem nyomtatták ki többé. Egyedül halottas énekeskönyve őrizte meg emlékét a XVIII. század végéig, de a későbbi nyomdászok nem tudták már, hogy ki volt ő s mikor élt: a halottas énekeskönyv előszava dátumául az 1698-as évet szedték, nem tartván hihetőnek, hogy egy XVI. századi gyűjteményt adnak ki újra.⁴⁸

Munkássága nagy részét arra áldozta, „nemzetünkhöz való szeretet”-ből, hogy a jövő nemzedékek számára megmentse a magyar irodalom alkotásait, fenntartsa a régi magyar írók emlékét. És éppen az ő nevét felejtették el igen hamar, oly gyorsan, mint kevés más magyar íróét.

Tibor Klaniczay:

IMRE UJFALVI UND DAS GESANGBUCH AUS DEM JAHRE 1602

In dieser Studie wird der Beweis dafür erbracht, dass das im Jahre 1602 in Debrecen erschienene Gesangbuch, das zwei Jahrhunderte lang den meisten ungarischen protestantischen Gesangbüchern als Grundlage diente, vom Lehrer und späteren Prediger in Debrecen Imre Ujfalvi zusammengestellt wurde. Bisher wurde nämlich das Buch als das Werk des Bischofs György Gönczi betrachtet. Die besondere Bedeutung der Ausgabe von Ujfalvi besteht darin, dass in der Einleitung nicht nur die Gesichtspunkte der Redaktion gründlicher erörtert sind, als in den früheren Ausgaben, sondern dass dieselbe auch allgemeine bibliographische und literaturhistorische Darlegungen enthält und dadurch zu einem Bahnbrecher der ungarischen literaturgeschichtlichen Betrachtung wurde. Ujfalvi unterzieht die früheren Gesänge und Gesangbücher einer inhaltlichen und formalen Kritik und bringt auch eine sehr genaue Bibliographie der Letzteren. Er forderte mit grosser Energie eine neue vollständige Psalmenübersetzung in Versform, wobei er offenbar an die Genfer Psalmen dachte. Damit wurde er zu einem der Hauptinspiratoren des Psalterium Ungaricum von Albert Szenczi-Molnár. Der hervorragende ungarische Psalmenübersetzer kannte Ujfalvi persönlich und hatte dessen Gesangbuch studiert. Ujfalvi's Vorhaben, nicht nur die Kirchengesänge, sondern das gesamte Liedergut der Reformationszeit, die biblischen Historien, die Historiengesänge sowie die moralisierenden und Lehrgedichte zu sammeln und herauszugeben, war für die Literaturgeschichte von grösster Bedeutung. Einzig die Liebesgedichte sollten als schädliche Schöpfungen dem Verfall und Vergessen überantwortet werden. Leider war es ihm nicht vergönnt seinen grosszügigen Plan zu verwirklichen. Ausser dem im Jahre 1602 veröffentlichten Gemeinde-Liederbuch hatte er vorher die Totengesänge und ein Schulliederbuch sowie als deren Ergänzung unmittelbar nach dem Erscheinen der Szenczi-Molnár'schen Psalmenübersetzung eine kleine Anthologie aus den ungarischen Genfer Psalmen herausgegeben. Die weiteren Bände konnten nicht fertiggestellt werden, da Ujfalvi sich zu Beginn des 17. Jahrhunderts in kirchenpolitische Kämpfe verstrickt hatte: er trat gegen die bischöfliche Regierung auf und wurde einer der ersten Vorkämpfer der presbyterianischen und puritanischen Bestrebungen in Ungarn. Die gegen ihn auftretende kirchliche und weltliche Macht zerstörte seinen Lebenslauf: Kerker und Verbannung wurden sein Los.

foglalkoztak vele. Debreczeni Ember Pál XVII. századvégi feldolgozása az utolsó, amire támaszkodhatunk. Vö. LAMPE—EMBER: *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania. Trajecti ad Rhen. 1728. 337—43, 347—55.*

⁴⁷ Lásd például SZILÁGYI BENJAMIN ISTVÁN *Acta synodi nationalis hungaricae c. munkáját* (kiadva: SpFüz. 1857: 166.), vagy BOD Magyar Athenas-át 329.

⁴⁸ SCHULEK i. m. 372.